

Юлія ГОГОЛЬ

РОЛЬ РЕЛІГІЇ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ

У своїй книжці «Пам'ять та ідентичність» Ян Павло ІІ визначив взаємовідносини між Церквою і Державою з точки зору Католицької Церкви. На його думку, найважливішим фактором є те, що в кожній країні обидві інституції мають одне й те саме завдання – служити громадянам. Обидві організації виконують свою функцію по-різному, проте, основою завжди є їхня співпраця. Загальноприйнятним є той факт, що держава займається соціальними питаннями суспільного життя, а церква – духовними¹.

У цьому розділі я спробую розглянути те, яку роль виконує Церква в процесі формування ідентичності. Також хотілося б проаналізувати те, яким чином релігія і релігійні погляди в Польщі та Україні впливали на прийняття саме тих, а не інших, цінностей.

У цьому дослідженні поняття релігії трактується досить широко: так, як його описують Дюргайм і Лакман, тобто, як явище, що охоплює всі сфери життя, в яких сакральне і профанне проникають одне в одне. Дюркгейм вважав релігію суспільним явищем і виокремлював функції, які вона виконує в суспільстві².

Моїм завданням буде з'ясувати формування цінностей в Католицькій і Православній Церквах. Задавалося б, вони не мають відрізнятись, адже різняться лише календар чи обряд. Більше того, оскільки спочатку Церква була єдиною, то і цінності та моральні настанови повинні бути однаковими. Проте, якби все насправді було так, то ми мали б справу із ідеальною ситуацією. Однак розвиток Церков залежав від регіону, культури і філософії, великий вплив мала політика та інші суспільно-економічні чинники. Релігія виховувала людей, але одночасно люди творили релігію. Моїм завданням буде

визначити, які цінності були домінантними, а потім на окремих прикладах показати, як ці чинники впливають на процес формування ідентичності.

У першу чергу варто окреслити саме поняття «цінність». У цьому контексті доречною буде дефініція Януша Штумського, згідно якої: цінністю може бути все, що людина, відповідно до своїх поглядів, потреб чи прагнень, визнає особливо цінним³. Януш Штумський розрізняє матеріальні і духовні цінності, а також індивідуальні і загальні. У своєму дослідженні я особливо зосереджуватимуся на духовних і загальнолюдських цінностях.

Кс. Владислав Півоварський поділяє цінності на експліцитні та імпліцитні, стверджуючи, що різниця між ними полягає в тому, що експліцитні цінності потребують легітимізації, наприклад, з боку держави. Саме такі цінності були найбільш поширеними в комуністичних державах, зокрема можна згадати атеїстичну концепцію людини, державну власність, суспільну справедливість, рівність у суспільстві. З другого боку, в тих самих суспільствах завжди існували і функціонували імпліцитні цінності, які легітимізації не потребували. До них належать свобода, демократія, релігійність, патріотизм, толерантність⁴. Це так звані основні цінності.

1. Статистичні дані

Зважаючи на те, що найбільшою, хоч і не єдиною, конфесією в Україні є православ'я, а у Польщі – католицизм, то доречно буде розпочати розділ із короткого вступу про поділ християнства.

Згідно з державною статистикою, на 1 січня 2009 року в Україні існувало більше 16 тисяч православних парафій. Наприклад, Православна Церква Московського Патріархату (УПЦ МП) має в Україні більше 11 тисяч парафій, а Православна Церква Київського Патріархату (УПЦ КП) налічує близько 4 тисяч парафій. Греко-Католицька і Римо-Католицька Церкви разом володіють загалом 4 тисячами парафій. Протестантські Церкви налічують близько 8,5 тисяч парафій. Таким чином, протестантів вдвічі більше, ніж греко-католиків і римо-католиків разом узятих, і у 10 разів більше, ніж католицьких парафій⁵. Зважаючи на те, що на території України

протестанти діють легально лише з 1991 року, то динаміка навернень є набагато швидшою, ніж у випадку традиційних релігій. Люди з діда-прадіда були православними, католиками чи греко-католиками, хоча за часів комунізму це не демонстрували. Протягом цього часу протестанти становили незначну групу і офіційно з'явилися в Україні після того, як вона стала незалежною. Динаміку зростання релігійності в окремих Церквах можна спостерігати, якщо порівнювати статистику за 1997 та 2009 роки. У 1997 році в Україні було наполовину менше православних парафій Московського Патріархату (неповні 7 тисяч) і протестантів (трохи більше 4,5 тисяч), число греко-католиків не змінилося⁶. Отже, результати статистики піддають сумніву можливість створення національної Церкви в Україні. Проблема полягає не лише у різниці між православними і греко-католиками, спільний знаменник мали б шукати православні, греко-католики і протестанти.

Якщо порівняємо цю статистику з польськими дослідженнями, то виявиться, що в 2006 році Римо-Католицька Церква об'єднувала переважну більшість суспільства. За даними Головного статистичного управління (ГСУ), це більше 33 мільйонів людей. Жодне інше віросповідання в Польщі не може конкурувати з такими даними, навіть Протестантські Церкви разом узяті⁷.

Українське статистичне управління (УКРСТАТ) проводить статистичний облік церковних одиниць і парафій. На жаль, не можемо порівняти число вірних, проте, можемо припускати, що, незважаючи на те, що Православна Церква Московського Патріархату в 2006 році мала 10972 громад⁸, а Католицька Церква в Польщі — 10057, вона не охоплювала 33 мільйони людей⁹. Більш детальна інформація міститься у рапорті Державного департаменту США про свободу віровизнання. У тій частині, що стосується України, можемо прочитати, що в 2007 році 40% українців вважали себе віруючими, проте, не зараховували себе до якоїсь окремої конфесії. 36% повідомили, що є вірними та ідентифікують себе з конкретною релігією¹⁰. Крім цього, зі статистики випливає ще одна цікава закономірність. Як ми бачили в статистиках УКРСТАТ, Православна Церква Московського Патріархату має найбільше парафій, проте, згідно з даними статистики Державного департаменту США, до цієї Церкви належить лише 18%

вірних тоді, як до Православної Церкви Київського Патріархату належить 31 % вірних, незважаючи на те, що вона налічує в два рази менше громад.

На мою думку, цікавим є факт, що в Україні мешкає 40% вірних, що не ідентифікують себе із жодною конфесією. Це може бути наслідком дуже значної політизації Церкви, що породило недовіру з боку прихожан. Стверджувати можна лише те, що бракує одного головного віросповідання, яке б мало довіру і визнання, а отже, можна припустити, що протестантський рух набиратиме силу.

2. Релігійні поділи

У грудні 2004 року, під час Помаранчевої революції, разом з невдоволеними на Майдані стояли представники і очільники всіх українських Церков, за винятком однієї — не було представника Православної Церкви Московського Патріархату. Натомість присутні були духовні особи Греко-Католицької Церкви, Православної Церкви Київського Патріархату, єпископ Православної Автокефальної Церкви, представники і очільники Протестантських Церков, католицький єпископ, головний рабі євреїв України, а також представник українських мусульман¹¹. Усі вони молилися за справедливість і наголошували на своїй аполітичності, тоді як представники Православної Церкви Московського Патріархату кружляли навколо Майдану, мов екзорцисти, що хочуть вигнати злого духа. Заангажованість Церкви Московського Патріархату була такою сильною, що її представники агітували навіть у день виборів, а під час служби священники вказували, за яких кандидатів потрібно голосувати. Така неприйнятна поведінка привернула на увагу не лише релігійної преси, а й українських щоденних газет¹². Це явище цікаве ще й тому, що з обох боків є прихильники і противники участі духовних осіб у політиці, тоді як серед прихожан Церков різних обрядів є учасники Помаранчевої революції. Отже, виходить так, що українці, більшість з яких є християнами, стають один проти одного в релігійних справах і православний стає проти православного?

Під час однієї з дискусій, що стосувалась української ідентичності, професор Ярослав Грицак сказав, що Україна не має ані єдиної мови,

ані єдиної релігії, ані єдиної національної ідеї. Це створює велику небезпеку і можливість поділу, але також дає і унікальний шанс для формування толерантності, на кшталт швейцарської, коли мешканці розмовляють різними мовами. Нині представники колишніх ворожих релігій співпрацюють, і це є прикладом віротерпимості і єдності всередині держави¹³.

Ендрю Вільсон у своїй монографії «Українці» звертає особливу увагу на суперечності в релігійності українців, акцентує на співіснуванні багатьох віровизнань і суперечках про «правдиву Церкву»¹⁴. На мою думку, причиною такої різниці став почасти історичний спадок, але так само і сучасна політична гра, яка породжує конфлікти і стає причиною того, що поділи між українцями стають дедалі глибшими. Люди з різним досвідом та історичною пам'яттю в певних ситуаціях займають різні позиції, а у питаннях приналежності до того чи іншого обряду переконані, що лише їхнє рішення є правильним і кращим для всіх.

3. Національна Церква

Той факт, що в Польщі більшість населення належить до Римо-Католицької Церкви, не підлягає сумнівам. Причини ототожнення себе з цією Церквою мають коріння як в давній історії, коли інші церкви в Польщі були знищені, так і в новітній. Після II Світової війни, коли Польща опинилась під комуністичною владою, Католицька Церква протиставляла себе цій владі. Така позиція Церкви відповідала настроям багатьох поляків, які також були заангажовані в діяльність проти влади. Проголошувані Церквою цінності відповідали тим цінностями, з якими ідентифікувало себе суспільство, отже, об'єднатися було легше в цій, а не в іншій вірі. Католицька Церква відіграла значну роль і під час поділів Польщі, адже саме завдяки їй польська ідентичність і культура пережили 123 роки поневолення і відсутності Польщі на мапах Європи.

Чисельність прихильників Католицької Церкви в період ПНР зростала завдяки тому, що Папою Римським був поляк Ян Павло II. Він став не лише символом боротьби релігії з комунізмом, але і релігійним символом поляків. У Польщі його роль підкреслюють

всі засоби масової інформації. Теми, дотичні Папи Яна Павла II, є і надалі актуальними, тож, багато видавництв публікують книжки про його життя. Натомість, в Україні ЗМІ рідко торкаються релігійної тематики, а релігійні видавництва не користуються значною популярністю. У що ж в такому разі вірять прихожани конкретних християнських напрямів в Україні? Що є причиною нинішніх поділів? Ендрю Вільсон стверджує, що причиною саме такого стану речей є не лише державна політика і персональні амбіції, але також і особливості віри українців¹⁵.

Однією з причин таких суперечностей, на думку представника українського парламенту Миколи Поровського, є специфічний для України стан речей, коли осередки релігійної влади, чийї юрисдикції підлягають українські Церкви, часто знаходилися за кордонами держави. Унаслідок цього виникала залежність від зовнішніх центрів як Церкви, так і людей, що до неї належали¹⁶. Зважаючи на те, що протягом довгого часу українська держава взагалі не існувала, сьогодні важко уявити собі національну Церкву.

У Польщі в певному сенсі була подібна ситуація, оскільки релігійний центр знаходився в Римі. Проте існування державності протягом багатьох століть сприяло набагато ближчим взаємозв'язкам Держави і Церкви, навіть породило в певному сенсі спільність інтересів. В Україні такої ситуації не було ніколи.

Віктор Ющенко під час революції почав говорити про єдину українську Церкву і спрямовував свої дії на те, аби створити в Україні національну Церкву. Він стверджував, що охоче стане посередником між Державою і Церквою в процесі її утворення, що, на його думку, є однією з найбільших потреб народу¹⁷. Ющенка підтримало багато громадян, але одночасно багато виступило і проти. Владика греко-католиків, Любомир Гузар, прийняв цю думку і центр Греко-Католицької Церкви був перенесений зі Львова до Києва в 2006 році. Ющенко неодноразово брав участь в екуменічних службах і запрошував Константинопольського Патріарха, аби той офіційно визнав, що українська Православна Церква була нелегально приєднана до Москви. Такої декларації Віктор Ющенко не дочекався, але патріарх визнав, що став набагато приязніше ставитися до

Православних Церков в Україні. Окрім того, через певні проміжки часу організовуються екуменічні акції з метою зближення і порозуміння Церков¹⁸. Наразі проти такого руху виступає Православна Церква Московського Патріархату, оскільки, на її думку, всі інші напрями православ'я є неканонічними відгалуженнями від московської Церкви, які врешті-решт мусять повернутися до свого першоджерела.

Проблема полягає не лише в духовних розбіжностях. Православна Церква Московського Патріархату була єдиною офіційною в Радянському Союзі і, на жаль, маже весь клір скомпрометував себе, співпрацюючи з КДБ¹⁹. Після 1991 року почалися зміни: всі Церкви були наново легалізовані, а Московський Патріархат почав втрачати вірних. Клір не змінився, багато духовних осіб і надалі лишалися співробітниками спецслужб, а головним способом впливу продовжувала бути пропаганда. Про це свідчать різноманітні сайти, а також промови представників Московського Патріархату. У Львові існує кілька церков цього обряду, і їх вважають центрами пропагування російської мови і культури. Біля головної у Львові православної церкви Московського Патріархату знаходиться російський культурний центр²⁰. Поведінка кліру під час деяких подій в історії незалежної України, а також участь духовних осіб в політичних протестах породжує багато запитань.

Проблема не обмежується створенням національної Церкви, йдеться про об'єднання вже існуючих Церков і підпорядкування їх єдиній ієрархії. Прихильники Православної Церкви Київського Патріархату говорять про необхідність відродження специфічних рис українського християнства. Ендрю Вільсон пише, що місцева українська релігійність є проявом локальних традицій, які мають глибше коріння, ніж християнство. У такий спосіб українське православ'я відрізняється від російського²¹. Автор підкреслює, що духовність росіян і українців дуже відмінна. Російська ортодоксальна Церква основну увагу приділяє зовнішнім моментам служби, в той час як українська Церква особливої важливості надає духовним аспектам віри, традиції і естетичним нормам, і це є характерним для української культури²².

Інший конфлікт між українським та російським православ'ям, породжений стереотипами, – це твердження про те, що українці

побожніші за росіян. Основним аргументом на користь цього має бути те, що на території України знаходилося більше половини всіх церков з територією колишнього СРСР. Хоча цей факт є беззаперечним і більшість парафії московської Церкви знаходиться в Україні, про глибшу віру українців можна дискутувати. Очевидним також є і те, що московська Церква, якщо йдеться про її діяльність в Україні, не хотіла би втратити джерел фінансування.

На офіційному сайті УПЦ МП можемо прочитати, що вона є частиною Вселенської Православної Церкви²³ і впроваджує в життя постанови соборів Російської Православної Церкви. Завдяки цьому в очах критиків вона постає штучним утворенням, а не незалежною інституцією, і пропагує антиукраїнську діяльність, не визнаючи, серед іншого, Великий Голодомор 1932-33 рр.²⁴ Православна Церква Московського Патріархату не ідентифікує себе ані з українським народом, ані з його історією та культурою. З цієї причини інші Церкви не хочуть з нею співпрацювати, через це не може йти мова і про екуменічні процеси.

Навколо цього питання в суспільстві весь час точаться суперечки. Журналісти і науковці замислюються над тим, чи єдина національна Церква розв'яже релігійну проблему в Україні, адже ця проблема є політичною, і кожна зі сторін має своїх прихильників і противників. Постає питання: чи поєднання, про яке так багато говорять, не стане причиною створення ще однієї, нової Церкви? Також проблема полягає у конфесійній ворожнечі, яка, зважаючи на різні смаки і політичну підтримку, не зникне після можливого об'єднання²⁵.

Зв'язок політики з релігією в усіх посткомуністичних країнах є досить сильним, а зміни пов'язані з інституціональним аспектом функціонування Церков²⁶. Можна стверджувати, що в перший період державних змін в усіх країнах Східної Європи помітно зростала підтримка Церков. Це було пов'язано з реакцією суспільства на політичні переслідування в минулому і пошуком нових способів ідентифікації²⁷.

На мою думку, черговою проблемою є той факт, що кожен, хто підтримував Віктора Ющенка, виступав і за те, щоб Церква не змішувалася з політикою та існувала поза нею. Натомість, під час

дискусії про утворення єдиної національної Церкви кожна зі сторін ангажувала своїх прихильників в політику і просила підтримки. Православна Церква Московського Патріархату офіційно не бере участі в цій дискусії, оскільки претендує на те, щоб стати єдиним православним центром в Україні. Решта сторін намагаються реалізувати власні інтереси і впливати на політиків. Утім, кожен з впливових політиків когось підтримує і публічно з'являється в певних місцях. Так, наприклад, Віктор Ющенко чи Юлія Тимошенко відвідують церкви Київського Патріархату, хоча Юлія Тимошенко є протестанткою, Віктор Янукович є прихожанином церкви Московського Патріархату. Ренат Ахметов, найбагатший бізнесмен України і фундатор проросійської Партії регіонів, офіційно відвідує Церкву Московського Патріархату, незважаючи на те, що є мусульманином. На мою думку, таке явище не можна тлумачити інакше, ніж підтримку «своєї» сторони і ангажованість Церкви в політику.

У Польщі взагалі не було дискусій про національну Церкву, оскільки така Церква була створена в минулому. Хоча в міжвоєнний період Друга Річ Посполита була багатонаціональною і багатоконфесійною державою, однак, після 1989 року Польща є однорідною як етнічно, так і релігійно.

4. Візантійська релігійна спадщина

Для того, щоб зрозуміти нинішні релігійні проблеми в Україні, потрібно ознайомитися з її давньою історією, повернутися назад більше ніж на тисячоліття, до самих коренів християнства в Київській Русі.

У другій половині 80-их років X ст. на сході Візантійської імперії вибухнуло повстання. Імператор Василій II Македонський звернувся до руського князя Володимира Великого з проханням про військову допомогу. Володимир висунув такі умови договору, що Василій II спочатку не погоджувався, але врешті був вимушений прийняти їх. Володимир Великий, відповідно до цієї угоди, мав допомогти у придушенні громадянської війни. У свою чергу імператор зобов'язувався віддати йому свою сестру Анну Багрянородну, за руку

якої змагалися найвизначніші правителі тогочасної Європи, і сприяти хрещенню Русі, що було обов'язковою умовою цього шлюбу. Все це відбувалося у 988 році²⁸. Ця подія започаткувала появу численних візантійських релігійних концепцій на терені теперішньої України. За легендою, Володимир Великий відмовив посланцям юдейської віри з Хазарського царства, а перед тим вагався чи прийняти римокатолицьке сповідання від німців. Також у легенді говориться, що на прийняття рішення вирішальний вплив мала святкова служба, яка була найкрасивішою саме у візантійському обряді²⁹. Історична достовірність цих переказів ставиться під сумнів, але вірогідним лишається те, що князь Володимир мав вибір, а вже у прийнятті рішення очевидно враховував політичні аспекти.

Незадовго після цього відбувся Великий Поділ Церкви. Як показав час, після розколу християнства в найскладнішій ситуації опинилися країни, розташовані на межі конфесій, такі, власне, як Україна. У середньовіччі землі на сході Європи були на православними, а землі на заході континенту – католицькими. Держави з іншими віросповіданнями використовували конфесійний чинник у війнах і суперечках³⁰.

Поділ Церкви знищив єдність віри, розпочався період, в який з'явилися різні переконання і постали нові віросповідання. Безумовно, це не сталося в одну мить, а відбувалося впродовж цілої історії християнства. Протистояння Церкви й Держави спровокувало пізнішу секуляризацію, що означала передачу влади Державі, яка відповідала за суспільний спокій і релігію. Відразу з появою конкуруючих Церков, наприклад, на терені Речі Посполитої роль держави зростає і одночасно з'явилася можливість вільного вибору релігії³¹.

Ендрю Вільсон у своєму дослідженні пише про те, що Православна Церква Московського Патріархату, підпорядкована Російській Православній Церкві, вважала себе єдиною канонічною і, що цікаво, найбільш «православною» Церквою³². Інші віри в Україні Московська Церква вважала «нечистими». Щенетакдавно українські богословські книжки знищувалися, вплив Римо-Католицької Церкви був повністю усунутий, а усі сфери духовного життя зазнали московського втручання: культура, мистецтво (особливо іконографія), література,

релігійна музика й архітектура³³. Власне, Росія досі виконує роль «вартового» православ'я. Це переноситься і у політичну площину.

Повертаючись до предмету нашого дослідження – міжнаціональної ідентичності, можемо ствердити, що якоюсь мірою православ'я стало визначником і навіть засобом формування цієї ідентичності. Наприклад, Росія на міжнародній арені в сфері політики завжди буде союзницею і захисницею Сербії вже тільки тому, що Сербія також є православною державою. Це є зразком впливу релігії на формування ідентичності, що міцно пов'язується з візантійським спадком. Подібного явища не знаходимо в жодній католицькій країні. Через релігійні зв'язки Росія реалізує свої інтереси. Так є в Україні, оскільки тут мешкає багато православних. Також це є очевидним прикладом використання релігії для досягнення політичних цілей, що було започатковано ще у Візантії.

Російський філософ Костянтин Леонтьєв у своїх роздумах над православ'ям і католицизмом підкреслює, що католикам часто закидають неповагу до власних принципів. У Православній Церкві, як і в Католицькій, заборонений будь-який виступ проти володаря, але боротьба між Католицькою Церквою і владою неодноразово траплялася в історії Європи, іноді супроводжуючись релігійними розколами³⁴. У Візантії ж імператор вважався представником Бога на землі, був недоторканим, провадив церковну політику на рівні з державною. Політичні обставини на Сході в період середньовіччя сприяли зміцненню влади і тіснішій співпраці Держави з Церквою. У Західній Європі теж можна зауважити такі явища, але політична й культурна революції змінили ситуацію. Наприкінці середніх віків Візантія перестала існувати, але її цінності укорінилися і поширилися на інші території³⁵. Так, наприклад, французи пройшли цілий шлях від глибокої релігійності до тотальної секуляризації. Цінності змінювалися, розвивалися з часом. У Візантії так не сталося, оскільки вона була захоплена іншою державою, і там запанувала нова офіційна релігія. Не було, отже, зміни і розвитку цінностей, у певному сенсі розвиток цих цінностей застиг на місці. Однак їх вже було перенесено на сусідні території, які прийняли православ'я за посередництвом Візантії.

Росія як найбільша православна країна назвалася спадкоємицею Візантії. У дещо меншій мірі ці цінності культивувала Україна. У Польщі була очевидно інша ситуація, що дозволило утриматися Католицькій Церкві в опозиції до влади і в період ПНР, і раніше в часи поділів.

5. Посткомуністичний релігійний спадок

Від 1989 року для країн Центральної Європи розпочався період системних трансформацій. Найважливіші реформи стосувалися державного устрою і переходу від тоталітаризму до демократії. Переважно реформи стосувалися економіки, оскільки попередні системи виявилися зовсім неефективними. Завдяки кардинальним змінам вдалося перейти з централізованого і планового господарства до економіки вільного ринку. Не менш важливим процесом стало формування громадської свідомості і плюралізму думок. Зміни у рівній мірі охопили і релігію, а особливо статус Церкви і її соціальний складник.

Доля Церкви залежала від її попереднього становища. У ПНР позиція Римо-Католицької Церкви була опозиційною до тодішньої влади, що підтримувалося багатьма громадянами. Політика і релігійний ритуал накладалися одне на одне, відповідно, ідея позбавлення від гріху накладалася на ідею позбавлення від комунізму³⁶.

Ситуація в Україні була вкрай відмінною. Релігія була відштовхнута на маргінеси, а Церква переслідувалася або силувалася до співпраці зі спецслужбами, що унеможливляло широку суспільну діяльність. Занепад комуністичного режиму приніс зміни в політичній структурі, що мало майже автоматичний вплив на ситуацію з Церквами. Дослідниця Кетрін Ворнер у своїй книжці про ідентичність українців і радянський спадок запитує:

як могло щось змінитися, якщо не змінилися люди, якщо підручники пишуть ті самі особи, а змінилися тільки назви: кафедра атеїзму в університетах стала кафедрою релігієзнавства, а з кафедри політекономії вийшла кафедра менеджменту?³⁷

Це питання стосується не лише науки, але й культури. Те саме сталося з музеями і багатьма культурними осередками. Видається, що

духовність у минулому не була аж такою порожньою і мертвою, якщо змогла так стрімко відродитися, і музей атеїзму знову став храмом? А може релігійність і досі є прикриттям чогось іншого?

Тему соціальної релігійності розглядає Ірена Боровік у статті про релігію в посткомуністичних країнах. З усіх країн Східного блоку лише в Польщі число вірних до 1989 року і після нього істотно не змінилося. Це є свідченням того, що діяльність Католицької Церкви в час ПНР мала численних прихильників, а поляки до 1989 року не змінювали свою релігійну приналежність. Можливо, це є результатом вже сформованої перед ХХ століттям міцної релігійної ідентичності, на яку владі ПНР не вдалося вплинути. Вибір Папи поляка тільки зміцнив панівні переконання. В Україні, натомість, існувала значна регіональна відмінність, як наголошує І. Боровік. У 1992 році на сході України в існуванні Бога не сумнівалися заледве 20%, проте, на заході – аж 76% населення³⁸. З кожним наступним роком ця кількість зростала і на заході України вже 90% громадян вірили в Бога. Такий результат може бути наслідком масового навернення або просто ретельнішого дослідження. Відомо, що до 1991 року не можна було вірувати, отже, можемо припустити, що під час соціологічних досліджень багато людей приховували свою віру в Бога, а після 1991 року вже відкрито описували своє ставлення до релігії.

6. Віросповідання

З моменту проголошення Декларації про суверенітет і Акту про незалежність, Україна, яка досі не мала достатньо міцних державницьких традицій, постала перед потребою окреслення своєї позиції зокрема і з приводу релігії. До 1991 року політику УРСР у цій галузі контролювало федеральне законодавство Радянського Союзу, що спиралося на концепції діалектичного матеріалізму. Радянська Україна як частина більшого державного об'єднання не була правовою державою, а стосунки між Державою і Церквою були ще більш радикальними, оскільки в країні офіційно вивчали атеїзм, не зважаючи на конституційні гарантії свободи віросповідання³⁹.

Відколи на території української держави домінує православ'я, відтоді немає домінуючої Церкви чи конфесійного порозуміння.

Найбільша релігійна організація – це Українська Православна Церква Московського Патріархату, що з формальної точки зору є екзархатом Російської Православної Церкви. Однак так само важливу роль в українській церковній системі відіграють: Українська Православна Церква Київського Патріархату, до якої згідно з вище поданою статистикою 2007 року належало найбільше українців, Українська Православна Автокефальна Церква, Рада Всеукраїнського Православної Церкви, а також відгалужена від православ'я Українська Греко-Католицька Церква і релігійні об'єднання старообрядників.

Релігійне різноманіття в Україні є результатом конфесійної політики, на характер якої мали вплив міжнародні зобов'язання держави у формуванні конфесійного плюралізму, а також вже чинні у найбільших демократичних країнах моделі відносин Держава-Церква.

Питання релігії постало в Україні відразу зі здобуттям незалежності та спробою утворення національної Церкви. Перший Президент України Леонід Кравчук вважав, що найкоротший шлях до постановня такої Церкви є «націоналізація» Православної Церкви та її об'єднання з Автокефальною Церквою. Такий підхід, однак, спровокував лише поділ Церков. Частина, що відділилася від Російської Православної Церкви, назвалася Українською Православною Церквою Київського Патріархату, а Російська Православна Церква перетворилася в Українську Православну Церкву Московського Патріархату. Автокефальна Церква автоматично стала ворогом і конкурентом обох попередниць не лише у боротьбі за душі вірних, але й територію й матеріальну спадщину⁴⁰.

Церкви продовжують між собою постійні суперечки за власність. У 1946 році Греко-Католицька Церква була визнана незаконною і разом зі своїм майном перейшла у власність держави. Потім потрапила під юрисдикцію православної Церкви Московського Патріархату, а наразі намагається повернути собі свою власність. Приведу приклад, що не був особливо гострим, але досконало ілюструє проблему. Костел Найсвятішого Серця Ісуса у Львові на вулиці Фещенка Чопівського будовано в період 1938-1939 років. На 3 вересня 1939 року було заплановано велику урочистість з нагоди відкриття храму, але, з

огляду на початок II Світової війни, відкриття супроводжувалося лише скромним святкуванням. До 1946 року храм слугував місцевим полякам, а коли їх було депортовано, костел був закритий і діяв як склад будматеріалів⁴¹. У 1990 році храмом зацікавився місцевий діяч «Просвіти» з родини Лозинських, дякуючи додатковому фінансуванню зі Сполучених Штатів, його знову відкрили як греко-католицький. Щодо подальшої долі цього будинку, то спірною була навіть назва. Ініціатор хотів змінити її на костел Святого Василя, що мало б вшанувати його брата з США, який надав фінансову допомогу для реставрації. Курія не дозволила такі зміни. Дотепер цей костел функціонує як греко-католицький храм.

Прикладів такого мирного розв'язання конфліктів було небагато. Ситуація помітно загострилася із появою Православної Церкви Київського Патріархату, що здобула багатьох прихильників. Її постанови не було справою одної особи, тобто зверхника – Філарета – який мав потужну підтримку, зокрема й політичну, проте, мав і багатьох противників. На початку 90-х років була хвиля «битв за церкви» між двома конфесіями. Ці конфлікти не мали організованого характеру: бувало так, що одна частина села повставала проти іншої. Найгірша ситуація була в Києві, де у сутички неодноразово втручалася міліція. Найчастіше конфлікти закінчувалися чиєюсь поразкою, дуже рідко – компромісом. Деякі церкви, зокрема в маленьких містах, функціонували позмінно: перша меса для прихожан однієї конфесії, наступна – для іншої.

Не менш інтенсивними є суперечки між Православною Церквою Московського Патріархату та Українською Автокефальною Церквою, яка також відділилася від УПЦ МП, апелюючи до власної історії в роки війни⁴². Численні сутички через пам'ятки і святині виникали також між Православною Автокефальною Церквою та Греко-Католицькою⁴³.

Важливим чинником у визначенні ідентичності є факт, що люди починають боротьбу на релігійному ґрунті. На мою думку, ця проблема пов'язана з політизацією релігії і окремих Церков в Україні, а також з використанням політичної пропаганди для певних цілей. Після того, як здобуто незалежність, особливо в часи економічної кризи люди почали довіряти Церкві в більшій мірі, ніж іншим новопосталим

інституціям. Це мало місце у 90-х роках та й триває дотепер⁴⁴. Крім того, не треба забувати про економічний чинник. Церковна власність вважається майном спільноти, отже, кожен прагне, щоб його церква була єдиною в селі. Заразом, релігійна спільнота, що лишається без церкви, з метою реалізації власної релігійності і проведення служб також хоче побудувати свій храм, що завжди пов'язано з великими матеріальними витратами. Через це люди, обороняючи майно своєї громади, вступають у конфлікти й ведуть боротьбу.

7. Вплив Церкви у діаспорі

Досить значну роль у формуванні міжнаціональної ідентичності відіграла Церква в еміграції. З погляду на те, що багато українців до II Світової війни виїжджало саме з території західної України і, що Греко-Католицька Церква лишалася в контакті з Римом, визнавала зверхність Папи, то, власне, Голова Римо-Католицької Церкви в часи комунізму мав вплив на Україну, і також, у певному сенсі, формував думку про Україну закордоном. За межами країни сильною також є Українська Православна Церква, оскільки багато українців переселялося організованими групами й мешкало на невеликих відстанях одне від одного.

Закордон був одним з головних джерел фінансування і підтримки Греко-Католицької Церкви у комуністичний час, коли вона була нелегальною установою. Цю підтримку започаткував ще Андрей Шептицький, але найбільша заслуга в цій справі належить львівському митрополиту Йосипу Сліпому, який після 10 років неволі на Сибіру був вимушений виїхати з Радянського Союзу до Риму. Дякуючи Йосипу Сліпому, у Римі організовано Український Католицький Університет, що у 1994 році відновлено у Львові, а всі раніше зібрані кошти, бібліотеки та інші надбання були переказані університету у Львові. Діаспора забезпечувала не лише добробут і фінансування університету, але й надавала також прекрасно підготовлених кадрів зі Сполучених Штатів і Канади.

Греко-Католицька та Православна Церкви в США і Канаді були головними інституціями, на які спиралися українці в еміграції, і тому вони виконували частково репрезентативну функцію. При

церквах не лише організовувалися школи, здійснювалася культурна й інформаційна діяльність, при них гуртувалися численні еміграційні періодичні видання. Православна Церква закордоном мала вплив головно на території США і Канади. Утім, вона вплинула, наприклад, на визнання громадською думкою Голодомору 1932-1933 років злочином геноциду⁴⁵. Церква в діаспорі виразніше підтримувала національні інтереси України під час «помаранчевої революції», коли її представники також організовували зібрання для тих, хто вийшов на Майдан у Києві.

Доволі часто ЗМІ подають інформацію, що церкви України фінансуються головним чином з-за кордону, тобто: Православна Церква Московського Патріархату – з Росії, Автокефальна Православна Церква – з США і Канади, Греко-Католицька – з США і Риму. Це унеможливає бодай яке-небудь порозуміння між Церквами, оскільки жодна не хоче відмовитися від власних інтересів і боїться втратити своє джерело фінансування.

Величезне значення для діяльності Римо-Католицької Церкви в Польщі в другій половині ХХ століття мало обрання поляка Папою Римським. Ситуація була винятковою, оскільки це був не просто перший Папа родом із Польщі та уперше за багато років не-італієць, але це була особа з країни, в якій панував комуністичний режим. Тож, допомогу Папи Яна Павла II у поваленні режиму та вклад у реалізацію інтересів Польщі й інших держав, жертв комунізму, продовжують надзвичайно цінувати.

8. Міжнаціональна ідентичність і релігія

Релігія є виразником міжнаціональної ідентичності і водночас засобом її реалізації. Наприклад, з огляду на візантійський спадок, Україна завжди мала кращі стосунки з Грузією і Вірменією, ніж з Азербайджаном, оскільки в релігійних концепціях Візантії існувало переконання, що релігія не обмежується територіями, а є культурним простором. Україна і Грузія зблизилися ще дужче внаслідок політичних подій і суспільних процесів у Грузії, схожі до тих, що відбувалися і в Україні.

Подібні стосунки існують між Росією та Сербією. Росія допомагала і надалі допомагатиме Сербії, реалізуючи в такий спосіб свої на-

ціональні інтереси. Однак такі стосунки багато в чому завдячують спільній релігії. Україна, хоч і не має таких близьких стосунків з Сербією, та, однак, певного роду свідченням міжнаціональної ідентичності, про яку йдеться, може слугувати факт, що Україна не визнала незалежності Косово у 2008 році.

Іншим засобом реалізації національних інтересів може бути релігійна діаспора, яка підтримує і популяризує потреби держави. Таку діяльність можна дослідити в Україні на прикладі Греко-Католицької й Православної Церков, так і в Польщі – на прикладі Римо-Католицької Церкви.

Для міжнаціональної ідентичності Церква відіграє особливу роль. По-перше, Православна Церква так само, як і Католицька, є частиною ширшої міжнаціональної спільноти, яка діє одночасно з державою, але, як писав Папа Ян Павло II, кожна в своєму просторі. По-друге, з допомогою Церкви можна впливати на ідентичність, керуючись національним інтересом. Явище це унаочнюється на прикладі Православної Церкви Московського Патріархату, яка за допомогою церковних структур формує політичні погляди і симпатії своїх вірних щодо конкретних політиків українського простору. У 2004 році саме ця Церква активно долучилася до виборів в Україні, агітуючи за кандидата, підтримуваного Росією. У такий спосіб через релігію реалізовувалося не лише політичні інтереси, також формувалася громадська думка. Таким чином, серед прихожан Церкви Московського Патріархату сформувалася російська, а не українська міжнаціональна ідентичність.

Повертаючись до теми еміграції, на мою думку, важливим аспектом є факт, що поділ на конфесії поза межами України не має такого великого значення. Буває, що різні православні Церкви українських громад виступають разом в якійсь справі, тоді найважливішим є факт, що Церква об'єднує довкола себе українців. В Україні Православна Церква Київського Патріархату і Православна Автокефальна Церква є, як правило, ворогами, а закордоном, хоч й зберігається формальна відмінність, обидві забезпечують те, що є джерелом спільної міжнаціональної ідентичності, тобто інтереси української держави. Церква Московського Патріархату формально є Церквою російською

і за кордоном, тому в Україні реалізує інтереси й докладається до поширення російської міжнаціональної ідентичності. Ян Павло II, будучи зверхником всієї Католицької Церкви, так само приєднався до здійснення інтересів і прагнень польської нації.

Як в Україні, так і в Польщі суспільство є релігійним. У Польщі приналежність до Католицької Церкви декларує переважна більшість мешканців. В Україні маємо складнішу ситуацію. Однак в описаних непростих умовах люди часто починали боротьбу за свою релігію, а представники Православної Церкви наважувалися на політичну агітацію, що свідчить про високу релігійність українців.

Проте відмінностей між релігійною свідомістю в Польщі та Україні є більше, ніж подібностей. Передовсім, в Україні діє більше Церков і конфесій, і, як показують статистичні дані, немає харизматичного релігійного лідера. Польща натомість є гомогенною у цьому питанні, і Католицька Церква в Польщі, хоч і є частиною світової Церкви, відіграє великою мірою роль національної Церкви. В Україні спроби спрямовані на витворення національної Церкви призвели до її поділів. Тож, з огляду на ворожі позиції зверхників окремих конфесій, видається, що немає можливості постання такої структури. У Польщі Церква однаково як під час поділів, так і в комуністичний період захищала національні інтереси, а в Україні в комуністичні часи і до них Церкви переймалися в основному лише тим, щоб дістати й зібрати довкола себе більше прихожан.

Наступним важливим питанням нашого дослідження є ступені політизації Церкви. У Польщі Церква офіційно є міцно пов'язаною з державою (наприклад, існує церковний шлюб, а в Україні, зважаючи на розмаїтість конфесій, про це не може бути й мови). В Україні Церква абсолютно відділена від Держави, але вищезгадані приклади ілюструють, що Церква з власної ініціативи залучається в політику. На жаль, така ситуація позначається на свідомості людей, які не відрізняють справ релігійних від державних, відповідно, є вразливими до агітації певних Церков.

Отже, ми розглянули долі українських Церков у новому часі, описали ставлення людей до них. Важливими для нас були також конфесійні відносини в Україні, екуменічні процеси та стосунки влади

й Церкви, співвідношення політики і релігії. Було звернено увагу на питання національної Церкви в Україні та деякі проблеми в Польщі, пов'язані з аналогічною темою. Говорячи про це, також відзначили роль релігії у формуванні та реалізації міжнаціональної ідентичності, тобто роль релігії у процесі самовизначення.

*Переклад з польської Марії Познякової та
Всеслави Соловійової*

ПРИМІТКИ:

¹ Jan Paweł II. Pamięć i tożsamość.– Kraków: ZNAK, 2005 – S. 123.

² Ziętek D. Tożsamość i religia. Ormianie w krakowskiej i lwowskiej diasporyze,– Kraków, 2008 – S. 114.

³ Sztumski J. Wielość wartości i potrzeba ich limitacji. // Wartości. Geneza – Wielość – Trwanie / pod red. Cz. Głombika – Katowice, 1995 – S. 12.

⁴ W. Piwowarski. Podstawowe wartości społeczeństwa polskiego. // Religie i kościoły w społeczeństwach postkomunistycznych / pod red. I. Borowik, A. Szyjewskiego – Kraków, 1993– S. 26.

⁵ Релігійно інформаційна служба України. – Режим доступу: <http://www.risu.org.ua/ukr/resources/statistics/ukr2009/>, востаннє відвідано 4.07.2009.

⁶ Релігійно інформаційна служба України. – Режим доступу: <http://www.risu.org.ua/ukr/resources/statistics/ukr1997/>, востаннє відвідано 4.07.2009.

⁷ Головне статистичне управління Польщі. – Режим доступу: http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/PUBL_maly_gocznik_statystyczny_2008.pdf, востаннє відвідано 4.07.2009.

⁸ Релігійно інформаційна служба України. – Режим доступу: <http://www.risu.org.ua/ukr/resources/statistics/ukr2007/>, востаннє відвідано 4.07.2009.

⁹ Головне статистичне управління Польщі. – Режим доступу: http://scnm.gov.ua/control/uk/publish/article%3Bjsessionid=913044EDF43F5114CF474CF9F9EB7FF0?art_id=49035&cat_id=45374&search_param=%D0%BC%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B0&searchForum=1&searchPublishing=1, востаннє відвідано 4.07.2009.

¹⁰ Там само.

¹¹ Українська Автокефальна Православна Церква. – Режим доступу: <http://hram.od.ua/newspodrobno.php?news=154>, востаннє відвідано 17.06.2009.

¹² Газета «День». – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/129026/>,

востаннє відвідано 17.06.2009.

¹³ Львівська газета. – Режим доступу: <http://www.gazeta.lviv.ua/articles/2006/08/24/17860/>, востаннє відвідано 17.06.2009.

¹⁴ *Wilson A. Ukraincy – Warszawa, 2002. – S. 255.*

¹⁵ Там само. – С. 252.

¹⁶ Там само. – С. 252.

¹⁷ Газета «День». – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/138921/>, востаннє відвідано 21.06.2009.

¹⁸ Екуменічні рухи в Україні. – Режим доступу: <http://www.zaxid.net/article/2764>, востаннє відвідано 18.06.2009.

¹⁹ *Wilson A. Ukraincy. – S. 249.*

²⁰ Русский культурный центр. – Режим доступу: <http://www.rcc.org.ua/index.php?p=1>, востаннє відвідано 18.06.2009.

²¹ *Wilson A. Ukraincy – S. 253.*

²² Там само. – С. 253.

²³ Официальный сайт Украинской Православной Церкви. – Режим доступу: <http://www.pravoslavue.org.ua/>, востаннє відвідано 18.06.2009.

²⁴ *Wilson A. Ukraincy – S. 255.*

²⁵ Газета «День». – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/179617/>, востаннє відвідано 21.06.2009.

²⁶ *Borowik I. Religie i Kościoły w społeczeństwach postkomunistycznych, – Kraków, 1993. – S. 8.*

²⁷ Там само. – С. 9.

²⁸ *Ісіченко І. Історія Христової Церкви в Україні. – Харків, 1999. – С. 52.*

²⁹ Історія України IX-XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації. – Режим доступу: <http://litopys.narod.ru/oldukt/volodym.htm>, востаннє відвідано 4.07.2009.

³⁰ *Гулзик К. Гріх християнського світу // Війни і Мир, або «Українці – поляки: брати/вороги, сусіди...» / за ред. Лариси Івшиної. – Київ, 2004. – С. 193.*

³¹ *Kosela K. Polak i katolik. Splątana tożsamość. – Warszawa, 2003. – S. 28.*

³² *Wilson A. Ukraincy. – S. 254.*

³³ *Гулзик К. Гріх християнського світу... – С. 190.*

³⁴ *Леонтьев К. Православие и католицизм в Польше / Польская и русская душа – Варшава, 2003 – С. 101.*

³⁵ *Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом – С. 30.*

³⁶ *Borowik I. Religie i Kościoły... – S. 6.*

³⁷ *Wanner C. Burden of Dreams. History and Identity in Post-Soviet Ukraine. – Pennsylvania, 1998. – P. 180.*

³⁸ Borowik I. Religie i Kościoły... – S. 8.

³⁹ Ісиченко І. Історія Христової Церкви... – S. 274.

⁴⁰ Wilson A. Українсу... – S. 249.

⁴¹ Костел Найсвятішого Серця Ісуса. – Режим доступу: [http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%83%D0%BB%D0%B8%D1%86%D1%8F_%D0%A8%D0%B5%D0%B2%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%B0_\(%D0%9B%D1%8C%D0%B2%D1%96%D0%B2\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%83%D0%BB%D0%B8%D1%86%D1%8F_%D0%A8%D0%B5%D0%B2%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%B0_(%D0%9B%D1%8C%D0%B2%D1%96%D0%B2)), востаннє відвідано 22.06.2009.

⁴² Hreczko I. Stosunki Międzywyznaniowe na Ukrainie Zachodniej po upadku komunizmu // Religie i kościoły w społeczeństwach postkomunistycznych / I. Borowik, A. Szyjewski – Kraków: Nomos, 1993 – S. 61.

⁴³ Там само. – С. 61.

⁴⁴ Суспільство і Церква. – Режим доступу: http://www.gfk.ua/public_relations/press/press_articles/003903/index.ua.html, востаннє відвідано 22.06.2009.

⁴⁵ Газета «День». – – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/189967/>, востаннє відвідано 22.06.2009.